

UNIVERSITATEA „OVIDIUS” DIN CONSTANȚA
ȘCOALA DOCTORALĂ DE TEOLOGIE
DOMENIUL DE DOCTORAT: TEOLOGIE

TEZĂ DE DOCTORAT
REZUMAT

Conducător de doctorat:

Prof. univ. dr. Pr. Nicolae V. DURĂ

Student doctorand:

Laurențiu Mihai PĂTRU

Constanța, 2018

UNIVERSITATEA „OVIDIUS” DIN CONSTANȚA
ȘCOALA DOCTORALĂ DE TEOLOGIE
DOMENIUL DE DOCTORAT: TEOLOGIE

CANOANELE SINOADELOR FOTIENE.
CONSIDERAȚII ȘI EVALUĂRI

Conducător de doctorat:

Prof. univ. dr. Pr. Nicolae V. DURĂ

Doctorand:

Laurențiu Mihai PĂTRU

CUPRINS

Abrevieri

Introducere

I. Patriarhul Fotie - repere biografice

II. Sinodul al IX-lea local de la Constantinopol (859- 861), numit și Sinodul întâiul și al doilea

1. Evenimentele premergătoare sinodului constantinopolitan al IX- lea local
2. Sinodul al IX-lea local de la Constantinopol, numit Sinodul Întâiul - al Doilea, 859-861
3. Practicalele - Documentele sinodului și alte scrieri
4. Deciziile sinodului din anul 861
5. Membrii sinodului
6. Denumirea sinodului

III. Sinodul constantinopolitan din anul 867

1. Evenimentele premergătoare sinodului constantinopolitan din 867
2. Sinodul constantinopolitan din anul 867
3. Tematica și sesiunile sinodului

IV. Sinodul constantinopolitan din anii 879/880

1. Evenimentele premergătoare sinodului
2. Primirea împuterniciților pontificali
3. Sinodului al X-lea local de la Constantinopol (879-880)
4. Deciziile sinodului din anii 879/880
5. Actele Sinodului din anii 879/880
6. Practicalele sinodului sau procesul-verbal
7. Denumirea sinodului

V. Canoanele sinoadelor fotiene și problematica lor

- A. Canoanele sinoadelor fotiene, care au fost încorporate colecțiilor de canoane
 - A.1. Canoanele sinodului I-II ținut în Constantinopol, în Biserica Sf. Apostoli, numit și Sinodul Întâiul - al Doilea (859 - 861). Considerații și evaluări
 - A.2. Canoanele sinodului al X-lea local de la Constantinopol (879-880)
- B. Canoane ale sinoadelor fotiene și problematica lor
 - B.1.1. Monahismul în textul canoanelor fotiene și cadrul istoric al formării lor
 - B.1.2. Strategii pentru organizarea și buna funcționare a vieții monahale
 - B.1.2.1. Ctitorii și sfințiri de mănăstiri și biserici
 - B.1.2.2. Corespondența M. Fotie cu monahii și egumenii din centrele monahale bizantine
 - B.1.2.3. Statistica stareților și a arhiereilor, schimbați din funcție
 - B.1.2.4. Stavropighiile patriarhale și dreptul de ctitorie

Concluzii

Bibliografie generală

Întrucât subiectul Proiectului tezei noastre de doctorat este intitulat „*Canoanele Sinoadelor fotiene*” era desigur necesar ca, de la bun început, să facem câteva precizări și despre viața, opera canonică și nomocanică și, bineînțeles, despre activitatea pastoral-canonică a „Marelui Fotie”, patriarhul Constantinopolului, care s-a manifestat cu osebire și în privința afirmării regimului sinodalității ca expresie a păstrării unității ecleziale ecumenice.

Din nefericire, în literatura românească (teologică, canonică, literară, istorică etc.), se cunosc doar unele dintre aspectele vieții și activității patriarhului Fotie, ca de altfel și cele care privesc lucrările sale cu conținut canonic și nomocanonic. Într-adevăr, în limba română nu s-a tradus decât viața Sfântului Fotie¹, câteva scrisori² și o singură operă a Patriarhului: *Mistagogia Duhului Sfânt*³. Acestor traduceri li s-au adăugat trei – patru lucrări de doctorat și câteva articole minunate ale unor cercetători români: T. Bodogae⁴, Milan Șesan⁵, Dumitru I. Găină⁶, Ionuț - Alexandru Tudorie⁷, Constantin Voicu⁸, Lucian D. Colda⁹, T. M. Popescu, Petre Vintilescu¹⁰, Dr. Sebastian Cârstea¹¹, Constantin Cavaros¹² și Virgil Cerceș¹³.

¹ Vezi, Asterios Gerostergios, *Sfântul Fotie cel Mare*, trad. din limba engleză de Marius Popescu, Ed. Sofia București 2005; ***, *Viața și nevoințele celui între sfinți părintelui nostru Fotie cel mare, Patriarhul Constantinopolului*, trad. Constantin Făgețeanu după ediția: *The Lives of the Pillars of Orthodoxy*, published by Holy Apostles Convent and Dormition Skete, Buena Vista, Colorado, USA, 1990, Ed. Cartea Ortodoxă, Ed. Egumenită; J. Nicolas Jager, *Istoria lui Fotie, Patriarhul Constantinopolului, urzitorul schismei Grecești*, Baia Mare: Tipografia Michali Molnari, 1892.

² Vezi, *Enciclica lui Fotie către patriarhii orientali* (867), în ST., I, NR. 2. (1930) traducere adnotată de Prof. T. M. Popescu; *O epistolă a patriarhului Fotie și semnificația ei*, trad. Pr. Prof. dr. T. Bodogae, Mitropolia Banatului, anul XXXII (1982), nr.10-12, p. 613-623.

³ Vezi, Fotie al Constantinopolului, *Mistagogia Duhului Sfânt. Exegeze la Evangheliile*, Ediție bilingvă, tradusă de Oana Coman, Ed. Polirom, Iași, 2013.

⁴ Vezi, Pr. T. Bodogae, *O epistolă a Patriarhului Fotie...*, pp. 613-623.

⁵ Vezi, Milan Șesan, *Patriarhul Fotie și Roma*, în MA. Anul V, Nr 7-8, Iulie-August. 1960; Vezi și Liviu Stan, *Ontologia Juris*, Sibiu, 1943, Seria Teologică Nr. 25.

⁶ Vezi, Magistrand Dumitru I. Găină, *Din activitatea canonică a patriarhului Fotie* în O. Anul XIX Nr 4 Octombrie-Decembrie 1987.

⁷ Fotie al Constantinopolului, *Mistagogia Duhului Sfânt...*, p. 23.

⁸ Constantin Voicu, *Patrologie și Literatură Patristică*, vol. III, Ed. Basilica, București, 2010, p. 199.

⁹ Vezi, Lucian D. Colda, *Patriarhul Fotie cel Mare al Constantinopolului: contribuții la dezvoltarea Teologiei. O analiză a mariologiei din perspectiva hristologic-antropologică a învățaturii despre păcatul strămoșesc*, Ed. Reîntregirea, Alba Iulia, 2012; Lucian D. Colda, *Figuri, concepte și evenimente din istoria Bisericii: Patriarhul Fotie al Constantinopolului și disputele cu latinii*, în: OT, 3/2000, pp. 152-173; L.D. Colda, *Între Roma și Constantinopol: Sfântul Fotie, Patriarhul Constantinopolului - o viață, o istorie, un destin*, în: Revista Teologică, 3/2006, pp. 138-152 și în: TR, 17-20/2001, pp. 5-6; L. D. Colda, *Constantinopolul și ortodoxia credinței: Sfântul Fotie cel Mare al Constantinopolului – martorul de neașteptat al conceptului de primat roman în Răsărit? Câteva considerații asupra unei controverse*, în: Îndrumător Bisericesc, Nr. 155, Sibiu, 2007, pp. 233-238.

¹⁰ Vezi, Petre Vintilescu, *Binația Liturghiei*, în ST, anul II, 1950; *Sinodul de la Constantinopol din 879-880 și actualitatea hotărârilor tale* în S. T. SN, 34 (1982), 174-185; *Schismă între patriarhii Fotie și Ignatie?* Cernăuți: Tiparul Glasiul Bucovinei, 1936 *Patriarhul Fotie și Roma*, M A, 5 (1960), 535-559.

¹¹ Vezi, Sebastian Cârstea, *Disputa dintre Roma și Constantinopol pentru Biserica Bulgară*, în. Revista Teologică, nr. 1/2008, pp. 123-149.

¹² Vezi, Constantin Cavaros, *Sfântul Fotie cel Mare, filosof și teolog*, Ed. Doxologia, București, 2014.

¹³ Vezi, Virgil Cerceș, *Patriarhul Fotie al Constantinopolului (858-867 SI 877-886) și actualitatea ecumenică a operei sale*, lucrare de doctorat prezentată la Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca Facultatea de Teologie Ortodoxă, 193.231.20.119/doctorat/teza/fisier/2757 accesată la 12.03.2018; Virgil Cerceș, *Sfântul Fotie, Patriarhul*

Dacă privim retrospectiv asupra acestei bibliografii în limba română, este evidentă lipsa unor cercetări mai ample în domeniul Dreptului Canonic care să facă o descriere a activității canonice și *nomocanonice* a Marelui Fotie, Patriarhul Constantinopolului sau să trateze *sinoadele fotiniene și canoanele lor*. Prin urmare, subiectul abordat în cadrul Proiectului tezei noastre de doctorat apare pentru prima dată în literatura canonică românească. Contribuția noastră științifică nu constă numai în redactarea unei lucrări de pionierat în domeniul Dreptului Canonic - prin descrierea în spațiul teologic românesc a *sinoadeor fotiniene și canoanele lor* – ci și în modul în care am cercetat și tradus atent, cu simțul răspunderii, texte din operele cu caracter canonic ale Marelui Fotie.

Tematica abordată vine să răspundă unor probleme de actualitate, în contextul demersului episcopului Ciprian de Oreoi, președinte al Sfântului Sinod din anul 2005, care a propus ca, începând cu „*Sfântul și Marele Sinod (Creta, 2016)*”¹⁴, să se inițieze de către Părinții sinodali procedurile legale pentru a se definitiva demersul său, astfel încât Sinodul al X-lea din Constantinopol (879-880) întrunit de Marele Fotie, Patriarhul Constantinopolului, să fie numărat în rândul Sinoadelor Ecumenice¹⁵.

Prezenta cercetare a avut ca justificare și provocările actuale ce macină viața Bisericii: receptare neuniformă a *Sfântului și Marelui Sinod (Creta, 2016)*¹⁶, dificultățile Bisericilor Ortodoxe contemporane de inter-relaționare, lipsa de solidarizare inter-ortodoxă¹⁷ și lipsa de unitate între o

Constantinopolului. *Nașterea, copilăria și ascensiunea sa la curtea imperială / Saint Photius, the Patriarch of Constantinople...* ORTH., Vol. 60 (LX), 2015, No. 1, pp. 5-19.

¹⁴ Documentele oficiale ale Sfântului și Marelui Sinod în limba română, <http://basilica.ro/documentele-oficiale-ale-sfantului-si-marelui-sinod-in-limba-romana/> accesat pe data de 17. 06. 2018.

¹⁵ Cf. Bishop Cyprian of Oreoi, Acting President of the Holy Synod, *Panegyric on the Occasion of the Synaxis of the Three Holy New Hierarchs Saint Photios the Great and the Eighth O Ecumenical Synod, Patristic Conciliarity and Papism*, <http://www.hsir.org/pdfs/2011/11/25/E20111125aOreon> accesat pe data de 12 iunie 2015; Vezi, *** *Sfântul și Marele Sinod (Creta, 2016). Între providență și eșec*, Ed. Astradrom, Oradea, 2016, pp. 20-40; *** «'Αγία και Μεγάλη Σύνοδος» Μεγάλη προετοιμασία χωρίς προσδοκίες (Οι εισηγήσεις και τα πορίσματα της θεολογικής και επιστημονικής ημερίδας της 23^{ης} Μαρτίου 2016) Τομος Α' - Β, Εκδ. Αγαθός Λόγος, Αθηνά, 2016, pp. 5-30.

¹⁶ KSLCatalin, *Patriarhia Antiohiei nu recunoaște Marele Sinod Ortodox din Creta*. accesat pe data de 17 iunie 2018. <https://marturieathonita.ro/comunicat-patriarhia-antiohiei-nu-recunoaste-marele-sinod-ortodox-din-creta/> vezi și <https://www.atitudini.com/2016/page/15/> Vezi, *Hotărârea Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Ruse cu privire la Documentele adoptate la Sfântul și Marele Sinod al Bisericii Ortodoxe din Creta – adoptată în ședința din 29 noiembrie–2decembrie*, <https://poruncaibirii.agaton.ro/articol/1987/pozi%C8%9Bia-oficial%C4%83-asf%C3%A2ntului-sinod-al-bisericii-ortodoxe-ruse-cu-privire-la-sf%C3%A2ntul-%C8%99i-marele-sinod-al-bisericii-ortodoxe-din-creta> accesat la 12 . 06. 2018.

¹⁷ Vezi, Secretarul Sinodului, Pr. Vadim CHEIBAȘ, *Declarația Sinodului Bisericii Ortodoxe din Moldova privind raporturile dintre BOM și MB sub aspect canonic-juridic*, <http://episcopia-ungheni.md/ro/anunturi/declaratia-sinodului-bisericii-ortodoxe-din-moldova-privind-%E2%80%8Braporturile-dintre-bom-si-mb-sub-aspect-canonic-juridic/>; Filaret al Ucrainei: *Dacă Patriarhia Constantinopolului va recunoaște Patriarhia de la Kiev, cea Rusă își va înceta existența în Ucraina*, <https://www.timpul.md/articol/filaret-al-ucrainei-daca-patriarhia-constantinopolului-va-recunoate-patriarhia-de-la-kiev-cea-rusa-ii-va-inceta-existena-in-ucraina-73312.html>; *UCRAINA DECLANȘEAZĂ „SCHISMA” ÎMPOTRIVA PATRIARHIEI MOSCOVEI*, <https://karadeniz-press.ro/ucraina-declanseaza-schisma-impotriva-patriarhiei-moscovei/> *Sfântul Sinod al Patriarhiei Ecumenice a decis să analizeze cererea premierului Fostei Republici Iugoslave a Macedoniei privind restabilirea canonicității Bisericii din această țară*, <http://basilica.ro/canonicitatea-bisericii-din-macedonia-va-fi-analizata-de-patriarhia-ecumenica/> accesat pe data de 17. 06. 2018.

anumită parte din cler și ierarhii lor canonici. Toate acestea ne-au determinat să căutăm răspunsuri la aceste probleme de stringentă actualitate în activitățile de administrare și jurisdicție bisericească pe care le-a efectuat acest mare Sfânt Părinte al Bisericii.

Instituția sinodală își are sursa în sinodalitate și în praxisul sinodal ale primelor comunități apostolice¹⁸. Între Instituția sinodală și Euharistie¹⁹ este o strânsă legătură, după cum ne dovedește în mod incontestabil și textul canonului 5 de la Sinodul I Ecumenic (325)²⁰, Sinod care constituie prima dovadă asupra instituționalizării sinoadelor de tip universal (ecumenic).

Tot canonul 5 de la Sinodul I Ecumenic propune să se organizeze două sinoade în cadrul Bisericii locale, în fiecare an, unul înainte de postul Paștelui și altul în cursul toamnei, cu scopul examinării excomunicării de către toți episcopii eparhiei, iar dacă toți episcopii ajungeau la o părere comună, că cel excomunicat nu a ascultat de episcopul lui, această persoană excomunicată va fi pe drept considerată de toți ca fiind exclusă de la Sfânta Euharistie.

Spre final, canonul stipulează că, deși excomunicarea unui membru al corpului euharistic trebuie să fie recunoscută de ceilalți episcopi, totuși această decizie trebuie să fie supusă autorității Sinodului local, iar dacă ceilalți episcopi aprobă, atunci decizia de excomunicare este recunoscută și de celelalte Biserici locale. Această parte finală a canonului sugerează clar întâietatea autorității Sinodului.

Prin urmare, încă din timpul primului Sinod Ecumenic, episcopul era *proestosul* Sfintei Euharistii dar și *protosul*, prin care orice Biserică locală depășea circumscripția sa pentru a păstra unitatea dogmatică, canonică și cultică cu celelalte Biserici locale. Sinodul local alegea Întâistătorul ei, care s-o reprezinte ca Biserică locală. Acest episcop ales exprima atât unitatea Bisericii locale în ea însăși, cât și unitatea cu celelalte Biserici locale în cadrul Bisericii Universale (*Întru Una, Sfântă, Sobornicească și Apostolească Biserică*).

Patriarhul Fotie, la Sinodul al X-lea local de la Constantinopol (879/880), prin promulgarea canoanelor 13-15²¹ face un pas înainte spre întărirea Instituției sinodale, pe care o leagă mai solid de

¹⁸ Vezi, N. V. Dură, *La synodalité, l'une des anciennes institutions de l'Europe*, în *Analele Universității Ovidius*. Seria: Drept și Științe Administrative, nr. 1, 2007, p. 8-19.

¹⁹ Idem, *Precizări privind unele noțiuni ale Dreptului canonic (depunere, caterisire, excomunicare, afurisire și anatema) în lumina învățaturii ortodoxe. Studiu canonic*, partea I, în *Ortodoxia*, XXXIX (1987), nr. 2, p. 84-135; partea a II-a în *Ortodoxia*, XXXIX (1987), nr. 3, p. 105-143; Idem, *Considerații canonico-ecclesiologice privind Documentul de la Lima (B.E.M.)*, în *Ortodoxia*, XXXVIII (1986), nr. 2, p. 119-147; Idem, „Povățuiri” și „Învățăături”, cu conținut liturgico-canonic, privind Sfânta Euharistie. *Considerații ecclesiologice-canonic*, în vol. *Dimensiunea penitențială și euharistică a vieții creștine*, coord. G. Petraru și L. Petcu, Ed. Doxologia, Iași, 2014, p. 63-109; Idem, *Rânduiești și norme canonice privind administrarea Sfintei Euharistii*, în vol. *Spovedania și Euharistia izvoare ale vieții creștine*, II, Ed. Basilica, București, 2014, p. 465-484; C. Mititelu, *Rânduiești și norme canonice privind Sfânta Euharistie. Considerații de doctrină canonică*, în vol. *Dimensiunea penitențială și euharistică a vieții creștine*, coord. G. Petraru și L. Petcu, Ed. Doxologia, Iași, 2014, p. 271-293.

²⁰ Dr. N. Milaș, *Canoanele Bisericii Ortodoxe însoțite de comentarii*, vol. I, partea II, rad. rom. de Uros Kovincici și Dr. Nicolae Popovici, ed. Tipografia Diocezană, Arad, 1931, p. 28.

²¹ ****Canoanele Bisericii Ortodoxe* - ediție bilingvă, trad. Răzvan Perșa, Ed. Basilica a Patriarhiei Române, Vol. II: *Canoanele Sinoadelor Locale*, București, 2018, pp. 270-272.

ecleziologia Bisericii, coroborând, în textul canonului 15²², *sinodalitatea* cu *adevărul revelat*, deoarece, în concepția fotiană, ele nu pot exista una fără cealaltă, fiind interdependente. Patriarhul scoate astfel în afara condamnării canonice stipulată de canonul 31 apostolic²³ Schisma, apărută din cauza faptului că episcopul a propovăduit o erezie în mod public. Cu toate că schisma „σχίσμα” atacă două principii fundamentale ale Bisericii (principiul unității și autorității ierarhice), totuși Marele Fotie face o diferență între schisma provocată de o erezie și celelalte tipuri de schisme cauzate din alte motive, nebinecuvântate, cum ar fi din mândrie, răzbunare, bigotism sau ignoranță etc.

Întrebarea ce rămâne să fie pusă este cum poate aprecia un cleric dacă episcopul sau arhiepiscopul său a propovăduit o erezie, pentru a întrerupe comuniunea liturgică. Răspunsul îl găsim în hotărârile dogmatice ale celor șapte sinoade ecumenice²⁴ și în legislația sinodală: 74 ap.; 5 I; 6 II; 9 IV; 14, 15, 17, 20 Antiohia; 1 Sin. Local din C-pol din anul 394; care afirmă că demiterea unui episcop sau a unui patriarh se face doar de către un Sinod, el fiind singurul for competent de a judeca un astfel de delict²⁵.

Putem afirma clar **legătura dintre sinodalitate și dogmă, adevărul revelat al Bisericii, între protos și ceilalți episcopi, între toți episcopii existând o relație de interdependență**, relație care anulează organizarea ecleziastică de structură piramidală susținută de Papa Nicolae I, care pretindea primatul papal atât onorific cât și jurisdicțional, primat bazat pe altă legislație decât cea ortodoxă, care se găsea în Decretele *Pseudo-Isidoriene*.

Acestei tendințe a Papei Nicolae I, de supunere și contestare a Instituției sinodale, s-au alăturat schismaticii ignatieni prin:

- contestarea deciziei sinodale a două sinoade endemice: Sinodul al IX-lea local sau I-II, din 859-861 și Sinodul din 867;
- nerecunoașterea ca patriarh canonic a Marelui Fotie;
- recunoașterea ca patriarh a bătrânului Ignatie, cel depus;
- săvârșirea Sfintei Euharistii în paraclise fără binecuvântarea episcopilor lor canonici²⁶;
- nepomenirea la sfintele slujbe a lui Fotie, Patriarhul canonic al Constantinopolului.

Individual, nici un cleric sau laic nu poate fi într-o relație cu unitatea Bisericii Universale decât ca membru al unei Biserici locale, episcopul acelei Biserici fiind reprezentantul lor și al Bisericii locale de care aparține. În consecință, gruparea ignatiană, prin refuzul de a se supune episcopului votat în mod sinodal pentru a fi *protos* al bisericii de Constantinopol, perpetua o

²² Ibidem, p. 272.

²³ Dr. N. Milaș, *Canonele Bisericii Ortodoxe*, vol. I, Partea I..., pp.231 – 234.

²⁴ Pr. Sorin Șelaru, *Hotărârile dogmatice ale celor șapte sinoade ecumenice*, Ed. Basilica, București, 2018, p. 272.

²⁵ Vezi, C. Dron, *Canoanele. Text și interpretare*, vol. I, Tipografia Cărilor Bisericești, București, 1932, pp. 93-94

²⁶ Cf. ****Canoanele Bisericii Ortodoxe* - ediție bilingvă, vol. II..., pp. 269-270.

atitudine menită să ducă la descompunerea Bisericii ei, punând-o în același timp în imposibilitatea de a exprima unitatea Bisericii lor în ea însăși. Armonia episcopului cu cei pe care îi păstorește, comuniunea liturgică și unitatea dogmatică, a tuturor membrilor unei Biserici locale sunt singurele care reflectau atunci și reflectă și acum unirea comunității creștine într-un trup (Efes. 5:25-33). Lipsa acestora puneau acea biserică locală în imposibilitatea de a i se mai recunoaște posibilitatea de a mai putea comunica, de facto și de jure, cu celelalte Biserici locale în cadrul unității Bisericii Universale.

Ca urmare a unor provocări și atacuri la adresa Instituției sinodale, atât din interior cât și exterior, patriarhul Fotie a hotărât organizarea unui alt sinod (Sinodul al IX-lea local sau I-II, din 859-861), singurul menit din punct de vedere istoric și ecleziologic să ofere o decizie finală asupra noilor provocări apărute. Puterea politică reacționează și ea în fața acestor provocări, prin modificarea legislației bizantine, incluzând (în capitolul 2 al titlului 3 din lucrarea legislativă *Εἰσαγωγή τοῦ νόμου*²⁷) în rândul ereziilor și gruparea ignatiană, deși membrii ei nu împărtășeau și nu propovăduiau nicio învățătură contrară doctrinei ortodoxe, o erezie „αἵρεσις”.

Prin urmare, am găsit perioada fotiană ca fiind cea mai reprezentativă pentru a studia acest fenomen al lipsei de unitate inter-ortodoxă²⁸. Iar **alegerea** unei astfel de temă despre canoanele sinoadelor fotiene s-a datorat desigur și faptului că nu avem încă un studiu canonic detaliat despre toate sinoadele fotiene și canoanele promulgate în cadrul ședințelor lor. De altfel, nu puține au fost cazurile în care interpretarea defectoasă a canoanelor Sinodului al IX-lea local de la Constantinopol (859- 861), numit și Sinodul (I-II), au dus la apariția unor confuzii regretabile. Iată de ce, **ideea directoare** a acestei lucrări este aceea de a evidenția cadrul istorico-canonic al formării acestor canoane în cadrul sinoadelor fotiene, spre o înțelegere mai bună a lor, după o interpretare lingvistică, logică, istorică și sistematică.

Colecțiile de canoane care s-au alcătuit și s-au folosit în Biserică, circulând în diferite perioade de timp și în diferite locuri²⁹, pot fi menționate după cum urmează: Canoanele numite și

²⁷ Γεωργίου Α.Πουλῆ, *Νομοθετικά Κείμενα Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, Ed. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2002, p. 558.

²⁸ Cf. Magistrand Dumitru I. Găină, *Din activitatea canonică a patriarhului Fotie...*, pp. 347-364. „unii prezbiteri nu mai trăiau în dependență de episcopul lor, ci, în mod arbitrar, ei se desfăceau de el, își înființau comunități bisericești separate și ridicau paraclise în care liturghiseau și botezau fără învoirea episcopului. (...). Alți clerici, dizidenți, sub diverse pretexte sau învinuiri, încetau de a mai pomeni numele episcopilor lor la sfintele slujbe. Și aceștia produceau în Biserică schismă și dezbinare”.

²⁹ Vezi, N. V. Dură, *Cele mai vechi izvoare scrise ale Dreptului ecleziastic etiopian*, în *Biserica Ortodoxă Română*, C (1982), nr. 5-6, p. 572-586; Idem, *Străromânul Dionisie Exiguul și opera sa canonică. O evaluare canonică a contribuției sale la dezvoltarea Dreptului bisericesc*, în *Ortodoxia*, XLI (1989), nr. 4, p. 37-61; Idem, *Denis Exiguus (Le Petit) (465-545). Précisions et correctifs concernant sa vie et son oeuvre*, în *Revista Española de Derecho Canonico* (Universidad Pontificia de Salamanca), L (1993), p. 279-290; Idem, *Colecții canonice, apusene, din primul mileniu*, în *Analele Universității Ovidius. Seria: Drept și Științe Administrative*, nr. 1, 2003, p.19-33; N. V. Dură, C. Mititelu, *L'École roumaine du Droit canonique et sa contribution au développement du Droit canonique de l'Eglise Orthodoxe Œcuménique*, în vol. *Simpozionul internațional: Tradiție și continuitate în teologia tomitană. Două decenii de învățământ teologic universitar la Constanța (1992- 2012)*, Ed. Arhiepiscopiei Tomisului, Constanța, 2012, p. 37-60;

apostolice³⁰; Didahia celor 12 Apostoli³¹; Canoanele lui Hipolit³²; Constituțiile Apostolice³³; Didascalia³⁴; Rânduiele ale Sfinților Apostoli³⁵; Acoluthia ton cannonon³⁶; Sinopsa lui Ștefan Efeseanul³⁷; Colecția în 60 de capitole³⁸, Nomocanonul în 50 de titluri³⁹; *Syntagma în 14 titluri*⁴⁰; Nomocanonul în 14 titluri (883), atribuit Marelui Fotie⁴¹; Nomocanonul lui Grigorie Doxapatriul⁴²; Nomocanonul lui Arsenie Antorian⁴³; Nomocanonul lui Matei Vlastare: „*Sintagma alfabetică*”⁴⁴; Nomocanonul duhovnicesc⁴⁵; Nomocanonul lui Cotelarius⁴⁶; Nomocanonul lui Manuil Malaxos⁴⁷.

În dorința de a oferi cititorului posibilitatea de a se familiariza cu conținutul Proiectului tezei de doctorat vom prezenta – fie și pe scurt – cele cinci Capitole ale lucrării.

În primul capitol, intitulat: „*Patriarhul Fotie - repere biografice*”, vom încerca să prezentăm viața acestui mare Sfânt Părinte al Bisericii, astfel încât să evidențiem toate aspectele vieții și activității sale bisericești.

Întrucât literatura de specialitate nu ne permite întotdeauna să prezentăm cât mai concis viața Sf. Fotie, vom încerca să prezentăm cât mai corect aceste *repere biografice*, prezentând toate informațiile cu privire la viața Marelui Fotie la care vom adăugat concepția lui Fotie despre educație, concepție ce a stat la baza activității sale învățătoarești, prezentând selectiv texte din operele sale, din care să se poată ușor înțelege verticalitatea morală și pasiunea sa pentru cultura și filosofia de limbă greacă. Apoi vom alcătui o descriere a sistemului de învățământ bizantin,

C. Mititelu, „*Corpus Juris Civilis*” and „*Corpus Juris Canonici*”. *Legal and Canonical Considerations*, în *Teologia*, anul XVIII, nr. 4 (61), 2014, p. 127-137.

³⁰ V. Pocitan, *Compendiu de Drept Bisericesc*, Tipografia de Lux Adolf I. Feldman, București, 1898, p. 25; N. V. Dură, *Le Concile des Apôtres, prototype de tous les conciles, modèle de la synodalité orthodoxe*, în *La Lumière du Thabor* (Revue Internationale de Théologie Orthodoxe), nr. 49-50, Paris, 2003, p. 61-84.

³¹ Nicolae V. Dură, *Didascalia, versiune etiopiană*, în *Studii Teologice XXVII* (1975), nr. 5 – 6, p. 436..

³² N. Floca, *Drept Canonic Ortodox, legislație și administrație bisericea*, vol. I, IBMBOR, București, 1990, p. 93.

³³ Cf. Valerian Șesan, *Curs de Drept Bisericesc Universal*, Ed. a IV – a, Tipografia „Mitropolitului Silvestru”, Cernăuți, 1942, p. 38.

³⁴ Cf. Nicolae V. Dură, *Didascalia...*, p. 441.

³⁵ Cf. N. Floca, *Drept canonic ortodox...vol I*, p. 94.

³⁶ Cf. N. Popovici, *Compendiu de Drept Bisericesc...*, p. 53.

³⁷ Cf. Valerian Șesan, *Curs de Drept Bisericesc...*, pp. 39 – 40.

³⁸ W. Hartmann and K. Pennington, *The History of Byzantine and Eastern Canonical Collections 381-883*, Ed. Durham theses, Durham University, 2010, p.118.

³⁹ Σπ. Ν. Τρωιάτος, *Οι Πηγές του Βυζαντινού Δικαίου*, том Β', Εκδ. Κομοτηνή, 1999, p. 85.

⁴⁰ Cf. K. Πάλλη και M. Ποτλή, *Σύνταγμα των θείων...*, pp. 94-95. Cuprinde canoane apostolice 85, canoane sinodale 366, canoane ale sfinților Părinți 158, total avea 609 de canoane.

⁴¹ Cf. Ibidem, p. 86. Vezi și, N.V. Dură, *Le Régime de la synodalité selon la législation canonique, conciliaire, oecuménique, du Ier millénaire*, Ed. Ametist 92, București, 1999, pp. 345-360. Wagschal, David, Fer., *The History of Byzantine and Eastern Canonical Collections 381-883*, Ed. Durham theses, Durham University, 2010., pp. 42, 52.

⁴² N. Floca, *Drept canonic ortodox...vol I*, p. 98.

⁴³ Cf. N. Popovici, *Compendiu de Drept Bisericesc...*, p. 61.

⁴⁴ Cf. Dr. N. Milaș, *Canonele Bisericii Ortodoxe*, vol. I, Partea I., p.152.

⁴⁵ N. Floca, *Drept canonic ortodox...vol I*, p. 99.

⁴⁶ *** Fontanele și codicii dreptului bisericesc ortodox cu unu apendice care conține învățătura celor 12 Apostoli, traducere din textul grecesc de Constantin Popovici Jr., Editura autorului – Tipografia Arhiepiscopală, Cernăuți, 1886, p. 33.

⁴⁷ N. Floca, *Drept canonic ortodox...vol I*, p. 99.

clarificând pe baza surselor istorice, fazele în funcționarea Școlii Magnaura din Constantinopol și terminând această parte introductivă cu câteva considerații asupra operei fotiene, analizând-o în viziune generală.

În cel de-al II-lea capitol, intitulat *Sinodul al IX-lea local de la Constantinopol (859- 861). numit și Sinodul întâiul și al doilea*”, urmărind în mod coerent tematica propusă, am cercetat minuțios, din punct de vedere al dreptului canonic, evenimentele premergătoare acestui prim sinod al Marelui Fotie. Am considerat necesară cercetarea acestor evenimente pentru a lămuri principiile și motivele care au stat la baza organizării lui.

În principal am încercat să oferim niște răspunsuri la câteva întrebări esențiale, necesare înțelegerii corecte a *Sinodul al IX-lea local de la Constantinopol (859- 861)*:

- Patriarhul Ignatie și-a dat demisia sau nu din scaunul patriarhal?
- Profesorul Fotie a fost implicat sau nu în jocurile *politico-religioase* de la Constanti-nopol?
- Urcarea rapidă a profesorului Fotie pe scaunul patriarhal a fost canonică sau nu?
- Separarea canonică și întreruperea comuniunii grupării ignatiene de patriarhul lor canonic Fotie, a fost contrară normelor canonice ale Bisericii?
- Implicarea Papei Nicolae I, în litigiul dintre Fotie și Ignatie a fost legitimă sau nu?

Din această perioadă, de dinaintea Sinodului, am găsit și o corespondență bogată între Orientul creștin și partea de Apus a Imperiului Roman. Corespondență ce lămurește pe cititor principiile ce au stat la baza întruniri Sinodului. Bineînțeles că în dorința de a face o prezentare a acestor epistole am folosit atât traducerea în neogreacă a epistolelor fotiene făcută de către Eleftherios Meretakis⁴⁸, cât și traducerea în limba română a unor fragmente din epistolele amintite, efectuată de către Caliopie Papacioc⁴⁹. De asemenea, am folosit și Patrologia Latină volumul 119, și unde se pot găsi epistolele Papei Nicolae I. Pentru a scoate la lumină ideile principale din aceste epistole am parcurs și alte lucrări precum cele ale renumiților cercetători: Daniel Stiernon⁵⁰, Paul Menevisoglu⁵¹, St. d’Aristarchi, Fr. Dvornik, C. Johan Meijer⁵², etc.

Privitor la literatura de specialitate studiată pentru alcătuirea acestui capitol, amintesc că ea are un conținut inter și pluridisciplinar (teologic, canonic și istoric), literatură fără de care nu am putea să structurăm ideile de forță care vor sta la baza viziunii de ansamblu asupra sinodului (dincolo de confuziile referitoare la convocarea sau desfășurarea lui provenite din sursele incerte ce

⁴⁸ Φώτιος Πατριάρχης Κωνσταντιπόλεως, *Επιστολαί (Α'-Π')*, том. 13, Μετά. Ελευθέριος Γ. Μερετάκης, Εκδ. Το Βυζάντιον, Θεσσαλονίκη, Δεκέμβριος 2007

⁴⁹ Sf. Nectarie, *Istoria schismei. De ce Papa și supușii lui s-au despărțit de Biserica lui Hristos*, trad. Caliopie Papacioc, Ed. Evanghelismos, București, 2011.

⁵⁰ Daniel, Stiernon, *Constantinople IV (869-870)*, Editions de l’Orante, Paris, 1967.

⁵¹ Παύλου Μενεβισογλου, *Ιστορική Εισαγωγήεις τους κανόνας της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Stockholm 1990, Tipărită în Atena, Grecia.

⁵² Johan A. Meijer C. Ss. R, *A Successful Council of Union. A theological analysis of the Photian Synod of 879-880*, Patriarchal Institute for Patristic Studies, Thessaloniki, 1975.

au rezultat din luptele interreligioase concertate din diferite motive). De-a lungul interpretării istorice (necesare în procesul de compunere al faptelor sesiunilor sinodului) vom desfășura atât o analiză a actelor sinoadului, cât și o cercetare critică, dar onestă, a literaturii de specialitate. Reconstituirea istorică și așezarea ei într-o narațiune vor fi facute prin compararea mai multor izvoare, depășind motivele diferite care stau la baza alcătuirii lor.

În cel de-al III-lea capitol, intitulat *Sinodul constantinopolitan din anul 867*, atenția noastră se îndreaptă spre a prezenta (în primul subcapitol, *Evenimentele premergătoare sinodului constantinopolitan din 867*), motivele principale care au stat la baza conflictului dintre Fotie, Patriarhul Constantinopolului și Nicolae I, Papă al Romei, conflict ce s-a sfârșit prin caterisirea reciprocă în cadrul a două sinoade, unul organizat la Roma, de către Papă, în anul 863 și altul întrunit în 867, de către Marele Fotie, la Constantinopol.

O primă misiune, a patriarhului Fotie – de acest gen – a fost încreștinarea triburilor varego-rusești și kazarilor din nordul Mării Negre. Pentru a putea cunoaște mai amănunțit această realitate am consultat și literatura de specialitate, de limbă rusă. Ca atare, am solicitat sprijinul unor clerici ruși care studiau la Tesalonic, și cu care stăteam la Mănăstirea Sfintei Teodora pe parcursul studierii limbii grecești. Cu ajutorul lor am găsit adresele web de unde am putut descărca colecția completă de cronici ruse, și am identificat în aceste cronici acele fragmente ce ofereau informații prețioase despre încreștinarea rușilor, texte ce le-am dat la tradus pentru a definitiva cercetarea. La sfârșitul lecturării acestor surse am sistematizat informațiile și am formulat propriile ipoteze referitoare la încreștinarea triburilor varego-rusești și kazarilor.

O altă misiune a patriarhului Fotie, descrisă de noi în acest subcapitol, a fost apropierea Constantinopolului de armeni, care aveau în Cultul lor liturgic unele practici necanonice, pe care le condamnau și Părinții Sinodului VI ecumenic (trulan 691/692)⁵³. Trebuie să menționăm aici că principala lucrare ce ne-a ajutat să structurăm propriile idei referitoare la acest subiect, a fost lucrarea în franceză a lui Dorfmann-Lazarev și apoi alte cercetări științifice ce au dezbătut același subiect⁵⁴.

Ultima activitate misionară, inițiată și condusă de către patriarhul Fotie a fost misiunea de încreștinare a bulgarilor și a slavilor.

⁵³ Vezi, N. V. Dură, *The Ecumenicity of the Council in Trullo: Witnesses of the Canonical Tradition in the East and the West*, în *The Council in Trullo Revisited*, coord. G. Nedungatt, M. Featherstone, Roma, 1995 (Kanonika nr. 6), p. 229-262.

⁵⁴ I. Dorfmann-Lazarev, *Arméniens et Byzantins à l'Époque de Photius: deux Débats théologique après la Triomphe de l'Orthodoxie*, Lovanii 2004; Θεοδώρου Ζήση Πρωτοπρεσβυτέρου Καθηγητού Α.Π.Θ. „Ο Μ. Φώτιος και η ένωση των Αρμενίων με την Ορθόδοξη Εκκλησία”, în Πρακτικά ΙΕ' Θεολογικού Συνεδρίου με θέμα: «Μέγας Φώτιος», Θεσσαλονίκη, 1995, pp. 580- 603. Sirarpie Der Nersessian, *Armenia and the Byzantine Empire. A Brief Study in Armenian Art and Civilization*. Preface by Henri Grégoire, Cambridge, Harvard University Press, 1945. W. St. Clair-Tisdall, M.A., C.M.S., *The Conversion of Armenia to the Christian Faith*, Religious Tract Society, Contributor University of California Libraries, London, 1897.

Această lungă cercetare a noastră, a acestor evenimente premergătoare Sinodului a fost efectuată datorită faptului că, după părerea noastră: - dimensiune extraordinară a misionarismului patriarhului Fotie, și - refuzul Imperiului Roman cu capitala la Constantinopol să transfere Illyricumul sub jurisdicția eclezială a Papei Nicolae I; au condus la organizarea Sinodului de la Roma, din anul 863. Iar hotărârile finale ale Sinodului de la Roma, de excomunicare a Patriarhului Fotie și de ne recunoaștere a Sinodului al VII-lea Ecumenic⁵⁵, au condus la organizare Sinodului constantinopolitan din anul 867. Această intersectare a intereselor religioase cu cele politice în alimentarea conflictului Romano – Constantinopolitan, fiind demonstrată și de scrisoarea trimisă Papei Nicolae I, de către Fotie unde acesta afirmă că cedarea eparhiilor pe care Papa le revendica nu erau în competența Patriarhului de Constantinopol ci aparțineau împăratului Mihail al III-lea (Ep. 290)⁵⁶.

Prin urmare, după ce am descris evenimentele ce au stat la baza convocării Sinodului vom continua cu o scurtă descriere a corespondenței dintre Papa Nicolae I și Constantinopol (adică un număr de nouă scrisori) epistole esențiale, după părerea noastră pentru a ne face o imagine de ansamblu asupra temeiurilor de organizare ale Sinodului.

În următoarele subcapitole vom prezenta, pe baza unor documente de primă mână, tematica, sesiunile și deciziile acestui Sinod.

În cel de-al IV-lea capitol, intitulat *Sinodul al X-lea local de la Constantinopol (879/880)*, vom prezenta (în cadrul a șapte subcapitole) acest ultim sinod care s-a organizat la Constantinopol, în cea de-a doua perioadă de patriarhat a Marelui Fotie (877-886). Sinod ce a refăcut comuniunea dintre Patriarhia de Constantinopol și Roma, reprezentată de Papa Ioan al VIII-lea, declarând nule hotărârile sinodului antifotian din 869-870. Această reconciliere fiind demonstrată și de scrisoarea Papei Ioan al VIII-lea, din 16 august 879, adresată liderilor ignatieni (Mitrofan al Smirnei, Stelian al Neocezareei etc.) ce încă nu recunoșteau pe Fotie ca Patriarh canonic⁵⁷.

Prin urmare, în acest capitol, pe baza cercetărilor, vom prezenta ultimele informații cu privire la evenimentele premergătoare Sinodului, vom descrie procedurile de organizare ale acestuia, analizând toate ipotezele și analizele din spațiul teologic și canonic, grec și occidental, reprezentate de studiile cercetătorilor: Daniel Stiernon, Paul Menevisoglu, St. d'Aristarchi, Fr. Dvornik, C. Johan Meijer, Emile Aman, Henry Chadwick, Vl. I. Fidas, Joseph Hefele etc.

⁵⁵ PL 119, 1075B.

⁵⁶ Laourdas, B. /Westerink, L. G., *Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia* 2 (Leipzig 1983/1985); pp. 390-392.

⁵⁷ MGH, *Epistolae*: V, ed. Ernst Dümmler (Berlin, 1928); VI, ed. id. (Berlin, 1925); VIII, ed. Ernst Perels (Berlin, 1939), Ep. VII, pp. 186-187.

Aprofundarea Actelor Sinodului și a studiilor cercetătorilor mai sus amintiți, ne-a ajutat să facem o analiză pertinentă a subiectului, prezentând în manieră riguroasă astfel toate informațiile legate de desfășurarea ședințelor sinodului, deciziilor și denumirii lui.

În cel de-al V-lea capitol, intitulat *Canoanele sinoadelor fotiene și problematica lor*, atenția noastră se îndreaptă asupra comentariului textului canoanelor fotiene, bazându-ne pe traduceri românești ale canoanelor și pe comentariile și interpretările datorate celor trei mari comentatori bizantini: Alexie Aristen, Ioanis Zonara și Teodor Balsamon (care a reușit între anii 1169-1177 să realizeze comentariul întregului Nomocanon al lui Fotie)⁵⁸.

Pe parcursul comentariilor făcute la Canoanele fotiene, vom adăuga la note interpretările la acesta făcute de comentarii bizantini: Alexie Aristen, Ioanis Zonara și Teodor Balsamon; pentru ca cititorul să urmărească fiecare interpretare în așa manieră încât drumul către o înțelegere cât mai bună a canoanelor să poată fi urmărit în mod logic și clar.

În subcapitolul următor, intitulat *B. Canoanele sinoadelor fotiene și problematica lor*, am încercat cu simț critic și obiectiv să prezentăm principalele subiecte ale canoanelor fotiene, ca de exemplu, *Monahismul în textul canoanelor fotiene și cadrul istoric al formării lor*. Datorită abordării interdisciplinare, în care am analizat critic și obiectiv fiecare aspect al acestei tematici, am putut face și câteva considerații și evaluări asupra motivului ce a stat la baza abordării de către legiuitor a acestei problematice. Am descris evoluția subiectului principal al tematicii (Instituția Monahală), reușind, în același timp, să unim firul narativ și cu sistemul general al dreptului bizantin, astfel încât să reușim să dăm o coerență și o semnificație a legiferărilor, de stat și bisericești, combinându-le cu o interpretare istorică a lor.

Încă de la începutul patriarhatului său, „Marele Fotie” a întreprins noi strategii pentru organizarea și buna funcționare a vieții monahale. Cele 17 canoane la Sinodul al IX-lea local de la Constantinopol (859-861) adevăresc cu prisosință această realitate. De altfel, din textele acestor canoane am realizat o prezentare a viziunii patriarhului Fotie asupra felului în care acesta dorea să fie reorganizată viața monahală, ca apoi să evidențiem și alte strategii aplicate de acesta pentru buna funcționare a acestor comunități, adică:

1. Ctitorirea sau sfințirea de mănăstiri și biserici;
2. Inițiativa de a reînnoa legăturile duhovnicești între Scaunul patriarhal și monahii sau egumenii din centrele monahale bizantine, printr-o corespondență foarte bogată;
3. Schimbarea din funcție a stareților și a arhierilor dizidenți;

⁵⁸ Cf. I. S. Berdnikov, *Curs de Drept Bisericesc*, trad. Silvestru Bălănescu, Ed. Tipografia Cărților Bisericești, 1892, p. 51.

4. Legiferarea unei legi civile care dădea dreptul Patriarhiei Ecumenice să înființeze stavropighii patriarhale, precum și modificarea sau reactualizarea legislației canonice referitoare la monahism și a drepturilor și îndatoririlor ctitorilor față de mănăstirile construite.

Or, și concluziile la care am ajuns în urma examinării legislației canonice, din epoca patriarhului Fotie, scot de fapt în evidență influența acestui patriarh „Mare” al Constantinopolului asupra Dreptului Canonic și Dreptului Bizantin, precum și calitățile sale de bun cunoscător al legislației civile și bisericești, și îndeosebi al Tradiției și al doctrinei canonice ortodoxe.

Bibliografie selectivă:

I. Izvoare patristice

FOTIE AL CONSTANTINOPOLULUI

1. **Biblioteca.**, în: PG 103, 41A-11588D, ed. critică: Henry, R. , *Photius: Bibliothèque* (= CBy), 8 vol. (1959-1977); Wilson, N. G. , *Photius: The Bibliotheca. A selection translated with notes* (London 1994); Φώτιος Πατριάρχης Κωνσταντινπόλεως, *Μυριόβιβλος 'Η Βιβλιοθήκη (Α'-ΠΝΘ')*, τομ. 5, Μετά. Ελευθέριος Γ. Μερετάκης, Εκδ. Το Βυζάντιον, Θεσσαλονίκης, Ιούνιος 2001; Idem, *Μυριόβιβλος 'Η Βιβλιοθήκη (ΡΞ'-ΣΚΒ')*, τομ. 6, Μετά. Ελευθέριος Γ. Μερετάκης, Εκδ. Το Βυζάντιον, Θεσσαλονίκης, Ιούνιος 2001; Idem, *Μυριόβιβλος 'Η Βιβλιοθήκη (ΣΚΓ'-ΣΜΑ')*, τομ. 7, Μετά. Ελευθέριος Γ. Μερετάκης, Εκδ. Το Βυζάντιον, Θεσσαλονίκης, Σεπτέμβριος 2001; Idem, *Μυριόβιβλος 'Η Βιβλιοθήκη (ΣΜΒ'-ΣΜΘ')*, τομ. 8, Μετά. Ελευθέριος Γ. Μερετάκης, Εκδ. Το Βυζάντιον, Θεσσαλονίκης, Οκτώβριος 2001; Idem, *Μυριόβιβλος 'Η Βιβλιοθήκη (ΣΝ'-ΣΠ')*, τομ. 9, Μετά. Ελευθέριος Γ. Μερετάκης, Εκδ. Το Βυζάντιον, Θεσσαλονίκης, Σεπτέμβριος 2001.
2. **Lexiconul.**, în: Christos.Theodoridis (ed.), *Photii Patriarchae Lexicon* 1 vol. (A- D), Berlin/ New York, 1982, IX-X; Idem *Photii Patriarchae Lexicon* 2 vol. (Berlin/New York 1982/1998); Richard Porson and Peter Paul Dobree, *Photiiou Tou Patriarchou Lexeon Synagoge*, Vol I-II. Cambridge, University Press, New York. 2010. *Photii Patriarchae Lexicon II(N- O)* German Ediþion Walter De Gruyter Inc (2012).
3. **Amphilohia.**, în: PG 101, 15A-1296B; a se vedea și ed critică Laourdas, B. /Westerink, L. G., *Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia*, vol. 1, 2, 3, Ed. Teubner Verlagsgesellschaft, Leipzig, 1983, 1984, Johannes N Baletta, *Photios Patriarchos Constantinopolitanos (Epistolae) ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ*, Ed. Nachdruck der Ausgabe London 1864, Georg Olms Verlag, Hildesheim, New York, 1978; Idem, *Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia* 4-6 (Leipzig 1986/1988); Φώτιος Πατριάρχης Κωνσταντινπόλεως, *Τα Αμφιλόγια Α'.* Ερωταποκρίσεις (Α' - ΞΓ'), τομ. 1, Μετά. Ελευθέριος Γ. Μερετάκης, Εκδ. Το Βυζάντιον, Θεσσαλονίκης, Δεκέμβριος, 1997; Idem, *Τα Αμφιλόγια Β'.* Ερωταποκρίσεις ((ΞΔ' - ΡΜΑ'), τομ. 2, Μετά. Ελευθέριος Γ. Μερετάκης, Εκδ. Το Βυζάντιον, Θεσσαλονίκης, Δεκέμβριος, 1997; Idem, *Τα Αμφιλόγια Γ'.* Ερωταποκρίσεις (ΡΜΒ' - ΤΚΘ'), τομ. 3, Μετά. Ελευθέριος Γ. Μερετάκης, Εκδ. Το Βυζάντιον, Θεσσαλονίκης, Δεκέμβριος, 2001.
4. **Epistole.**, în: PG 102, 585A-1024D; Despin Stratoudaki White, *Patriarch Photios of Constantinople His Life, Scholarly Contributions, and Correspondence Together with a Translation of Fifty-two of His Letters*, Holy Cross Orthodox Press Brookline, Massachusetts 02146 1981; Laourdas, B. /Westerink, L. G. , *Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia* 1-3 (Leipzig 1983/1985); Φώτιος Πατριάρχης Κωνσταντινπόλεως, *Επιστολαί (Α'-ΡΓ')*, τομ. 13, Μετά. Ελευθέριος Γ. Μερετάκης, Εκδ. Το Βυζάντιον, Θεσσαλονίκης, Δεκέμβριος 2007. *Photii Sanctissimi Patriarchae Constantinopolitani, Epistolae*, Publisher: Roger Daniel, London Publication, trad, lat. Richard Montague, 1651.
5. **Împotriva Maniheilor**, în: PG 102, 15A-264A; Φώτιος Πατριάρχης Κωνσταντινπόλεως, «Κατά Μανιχαίων». «Περί της του Αγίου Πνεύματος μυσταγωγίας», τομ. 4, Μετά. Ελευθέριος Γ. Μερετάκης, Εκδ. Το Βυζάντιον, Θεσσαλονίκης, Μάρτιος 2001;
6. **Omiliu**, în: PG 102, 541C-576B; St. d'Aristarchi magnus logotheta magnae ecclesiae christi sancti patris nostri Photii Patriarchae Constantinopoli, *Orationes et homiliae*, Tomus I. Constantinopoli ex Typographia the Annuaire Orientall. Printing Co Ld 1900; Φώτιος Πατριάρχης Κωνσταντινπόλεως, *Ομιλία (Α'-ΙΘ')*, τομ. 12, Μετά. Ελευθέριος Γ. Μερετάκης, Εκδ. Το Βυζάντιον, Θεσσαλονίκης, Απρίλιος 2005. Cyril Mango, *The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople*, Harvard University Press Cambridge, Massachusetts (1958).
7. **Tomuri exegetice**, în: PG 101, 1189- 1233; Fotie al Constantinopolului, *Mistagogia Duhului Sfânt. Exegeze la Evanghelii*, Ediþie bilingvă, trad. Oana Coman, Ed. Polirom, Iași, 2013; Φώτιος Πατριάρχης Κωνσταντινπόλεως, *Ερμηνεία εις τὰς Ἐπιστολάς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου*, τομ. 14, Μετά. Ελευθέριος Γ. Μερετάκης, Εκδ. Το Βυζάντιον, Θεσσαλονίκης, 2007.
8. **Mistagogia**, în PG 102, 279-401; Fotie al Constantinopolului, *Mistagogia Duhului Sfânt. Exegeze la Evanghelii*, Ediþie bilingvă, trad. Oana Coman, Ed. Polirom, Iași, 2013; Φώτιος Πατριάρχης Κωνσταντινπόλεως, «Κατά Μανιχαίων». «Περί της του Αγίου Πνεύματος μυσταγωγίας», τομ. 4, Μετά. Ελευθέριος Γ. Μερετάκης, Εκδ. Το Βυζάντιον, Θεσσαλονίκης, Μάρτιος 2001. J. Popovic, *The Life of Saint Photicos*, Translated by R. Wertz in Saint

Photicos, *Patriarch of Constantinople, On the Mystagogy of the Holy Spirit and the Synodicon on the Holy Spirit*, Translation by Holy Transfiguration Monastery, New York, 1983.

9. **Fragmente din opere**, în: J. HERGENRÖTHER, *Monumenta graeca ad Photium ejusque historiam pertinentia (quae ex variis codicibus manuscriptis collegit ediditque)* (Ratisbonae 1869).

II. Opere patristice

1. **Confessor, Theophanes**, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History*, AD 284-813, tran. Cyril Mango and Roger Scott, Clarendon Press. Oxford, 1997.
2. **David, Niceta**, *The Life of Patriarch Ignatius*, Dumbarton Oaks Texts Thirteen Washington, D. C 2013.
3. Idem, *Βίος Ιγνατίου*, PG 105.
4. **Simeon Magister**, *Annales*: PG. 109.
5. **Simeon Confesorul**, *Istoria bisericească*, Ed. Ecclesiast, Sibiu, 2016.
6. **Teodor, Sf. Studitul**, *Epistolarium*, PG. 99.

III. Opere critice

1. **Cavarnos, Constantin**, *Sfântul Fotie cel Mare, filosof și teolog*, Ed. Doxologia, 2014.
2. **Coalda, D. Lucian**, *Patriarhul Fotie cel Mare al Constantinopolului: contribuții la dezvoltarea Teologiei. O analiză a mariologiei din perspectiva hristologic-antropologică a învățăturii despre păcatul strămoșesc*, Ed. Reîntregirea, Alba Iulia, 2012.
3. **Dvornik, Francis**, *The Photian Schism: History and Legend*, Cambridge University Press, 1948.
4. Idem, *The Slavs: Their Early History and Civilization*, American Academy of Arts and Sciences, Boston, 1956.
5. **Ene, Ionel**, *Patriarhului Fotie al Constantinopolului*, Ed. Episcopia Buzăului, Focșani, 2003.
6. **Faucher, Chrysostôme**, *Histoire de Photius*, A. Paris, Chez Edme Libraire, rue S. Jean-de-Beauvais, Noyers, 1923.
7. **Gerostergios, Asterios**, *Sfântul Fotie cel Mare*, trad. Marius Popescu, Ed. Sofia București 2005.
8. **Haugh, Richard**, *Photius and the Carolingians: The Trinitarian Controversy*, Ed. Nordland Publishing Company, Belmont, Massachusetts, 1975.
9. **Hergenröther, J.**, *Photius, Patriarch von Konstantinopel. Sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma*, 1-3, Regensburg 1867–1869.
10. Idem, *Monumenta Graeca ad Photium Ejusque historiam. pertinentia*, Ed. First published Regensburg, 1869. Republished in 1969 by Gregg International Publishers Limited.
11. **Hofman S. I. G.**, *Photius Et Ecclesia Romana. Textus et Documenta in usum exercitationum et praelectionum Academicarum*, Seires Theologica 6, Published by Romae, Universitatis Gregorianae, Piayya Della Pilotta, 1932.
12. **Joger, Jean-Nicolas**, *Istoria lui Fotie, Patriarhul Constantinopolului urzitorul Schismei grecești*, trad. Dr. Dasiliu Lucaci, Baia Mare, 1892.
13. **Lazarev, I. Dorfmannn**, *Arméniens et Byzantins à l 'Epoque de Photius: deux Débats théologique après la Triomphe de l Orthodoxie*, Lovanii 2004.
14. **Marin, Par l'Abbé**, *Les moines de Constantinople depuis la fondation de la ville jusqu'à la mort de Photius (330-898): thèse présentée à la Faculté des lettres de l'Université de Nancy*, Paris: V. Lecoffre, 1897.
15. **Meijer C. Ss. R. Johan A.**, *A Successful Council of Union. A theological analysis of the Photian Synod of 879-880*, Patriarchal Institute for Patristic Studies, Thessaloniki, 1975.
16. **Staurákis, d'Aristarchi**, *Photii Patriarchae Constantinopos, Orationes et homiliae*, Tomus I. Constantinopoli ex Typographia the Annuaire Orientall. Printing Co Ld 1900.
17. **Stratoudaki, Despina, Berrigan, Jr. White și Joseph, R.**, *The Letter of Patriarch Photios of Constantinople to Khan Boris of Bulgaria*, Holy Cross Orthodox Press Brookline, Massachusetts 02146, 1982.
18. Idem, *Patriarch Photios of Constantinople His Life, Scholarly Contributions, and Correspondence Together with a Translation of Fifty-two of His Letters* Holly Cross Orthodox Press , Brookline, Massachusetts 02146, 1981.
19. Idem, *The Patriarch and the Prince*, Holly Cross Orthodox Press Brookline, Massachusetts, 1982.
20. **Γιάγκος Θ. Ξ., Θεόδωρος Ι.**, *Αναφορές τοῦ Νίκωνος Μαυρορείτη στὸν πατριάρχη Κωνσταντινούπολης Φώτιο, Μνήμη ἁγίων Γρηγορίου τοῦ θεολόγου καὶ Μ. Φωτίου ἀρχιεπισκόπων Κωνσταντινούπολης*, Πρακτικά ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου (14-17 Ὀκτωβρίου 1993), Θεσσαλονίκη, 1994.
21. **Γιούλτση, Τρ. Βασίλειος**, *Θεολογία καὶ διαπροσωπικαὶ σχέσεις κατὰ τὸν Μέγαν Φώτιον*, Θεσσαλονίκης, Πατριαρχικοῦ Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν, 1974.
22. **Κατερελός, Κύριλλος**, *Ἡ Ρώμη καὶ τὸ Παπικὸ Πρωτεῖο ἐπὶ Πατριαρχείας Ἰγνατίου καὶ Ἱ. Φωτίου (847-886). Ἡ Ἡ Οἰκουμένη ὁ Σύνοδος τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας (869/70)*, Εκδ. Το Παλίμνηστον, Θεσσαλονίκη, 1998.

23. **Κωνσταντίνος, Α. Κατσάνης**, *Άγιος Φώτιος ο Μέγας και Θαυματουργός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ο βίος και η πολιτεία του*, Εκδ. Ο Ιερός Ναός Αγίου Φωτίου του Μεγάλου, Θεσσαλονίκης, 2010.
24. **Κωνσταντίνος, Γ. Νιχωρίτης**, *Οι άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος Ο Πνευματικός βίος και πολιτισμός των Σλάβων*, Έκδ. Μπαρμπουνάκης Χ., Θεσσαλονίκη, 2013.
25. **Μακιαβέλι Νικολό**, *Ο Ηγεμόνας*, μετάφραση. Άμπυ Ραϊκου-Σταύρου, Εκδ. Μίνωας, 2014.
26. **Νατσιός, Φ. Βασίλειος**, *Ο Μέγας Φώτιος με βάση τις επιστολές*, Διπλωματική εργασία. Σύμβουλος Καθηγητής. Πρωτοπρεσβύτερος Θεόδωρος Ζήσης, Θεσσαλονίκη, 2009.
27. **Παγκράτι, Παύλος**, *Η έννοια της παράδοσης κατά τον Φωτίου*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Συμβούλου Καθηγητή (ΣΚ): Παπαδόπουλος Αντώνιος, Θεσσαλονίκη, 1998.
28. **Παναγιώτης Α. Υφαντής**, *Η Απομύθευση του Κακού. Σπουδή στη Θεολογική Σκέψη του Ιερού Φωτίου*, Εκδ. Αρμός, Αθήνα, 2015.
29. **Σαμουλίκος, Δημήτριος**, *Κανονικά ζητήματα στις επιστολές του Μ. Φωτίου. Το cursus clericorum και το κριτήριο της ευσεβείας*, Μεταπτυχιακή Εργασία που υποβλήθηκε στο Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Α.Π.Θ. Συμβούλου Καθηγητή (ΣΚ): Θεόδωρος Πάγκου, Θεσσαλονίκη, 2015.
30. **Σερέτης, Νικόλαος**, *Η εκκλησιαστική πολιτική κατά τις Επιστολές και τις Ομιλίες του αγίου Φωτίου Κωνσταντινουπόλεως*, Διπλωματική Εργασία, Συμβούλου Καθηγητή (ΣΚ): Δέσπω Αθ. Λιάλιου, Αντιπρύτανης Α.Π.Θ, Θεσσαλονίκη, 2012.
31. **Φώτιος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως**, *Ο Ηγεμών*, μετάφραση. Ιωάννης Πλεξίδας, Εκδ. Αρμός, 2007.
32. ****Η προσωπικότητα και η θεολογία του Μεγάλου Φωτίου*. Επίσημοι Λόγοι Εκψφωνηθέντες επί τη Ιερᾷ Μνήμῃ του κατά τὰ ἔτη 1970-2010, Εκδ. Ι. Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι, 2011.
33. ****Ιερὰ Μητρόπολις Θεσσαλονίκης, Πρακτικά ΙΕ΄ θεολογικοῦ συνεδρίου «Μέγας Φώτιος»*, Θεσσαλονίκης, 1995.
34. ****Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (επόπτης: ... Κέντρου Βυζαντινῶν Ερευνῶν), Μνήμη αγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Μεγάλου Φωτίου*, Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλης, Θεσσαλονίκης, 1994.
35. ****Εκκλησία και θεολογία*. Εκκλησιαστικής και Θεολογική Έπετηρίς, τόμος. Γ΄, Αθήναι, 1989-1991.
36. ****Ιερέας Δημήτριος Λάμπου Καλόγηρου*, Ο μοναχισμός στη ζωή τα έργα του Μ. Φωτίου, Παλιό Κάστρο, Εκδ. Παλαιόκαστρο, Θεσσαλονίκη, 2008.
37. ****Viața și nevoințele celui între sfinți părintelui nostru Fotie cel mare, Patriarhul Constantinopolului*, trad. Constantin Făgeteanu după ediția: *The Lives of the Pillars of Orthodoxy*, published by Holy Apostles Convent and Dormition Skete, Buena Vista, Colorado, USA, 1990, Ed. Cartea Ortodoxă, Ed. Eghumenită.

IV. Lucrări de specialitate (Cărți, Tratate)

1. **Agapie și Nicodim Sf.**, *Aghioritul, Pidalion sau Cârma Bisericii Ortodoxe*, trad. rom. Înalt Prea Sfințitul Mitropolit Veniaîn Costachi, Ed. Credința Strămoșească, Iași. 2007.
2. **Alivisatos, I.**, *Die Kirchliche Gesetzgebung*. Justinian I, Berlin, 1973.
3. **Aman, Emile**, *Histoire de l'Église, Depuis les origines jusqu'à nos jours*, publiée sous la direction de Augustin Fliche et Victor Martin, vol. 6., *L'époque carolingienne*, Bloud & Gay, Paris, 1947.
4. **Benešević, V.**, *Kanoničeskij sbornik XIV titulov vo vtoroj četverti VII vjela do 883*, St. Peterburg 1905.
5. **Berdnikov, I. S.**, *Curs de Drept Bisericesc*, trad. Silvestru Bălănescu, Ed. Tipografia Cărților Bisericești, 1892.
6. **Bihlmeyer, Karl**, *Kirchengeschichte 18. Auflage*, Published by F. Schöningh, 1982.
7. **Boroianu, G. Dimitrie**, *Dreptul Bisericesc Canoanele Sfintei Biserici Ortodoxe de Răsărit*. Ed. Dacia. Iași, 1899.
8. *Idem*, *Dreptul bisericesc: canoanele Sfintei Biserici Ortodoxe de Răsărit*, așezate pe probleme și cu interpretări, vol. 1., ediție îngrijită și actualizată științific de Ionuț-Alexandru Tudorie, cu o prefață de Teodor Baconsky, Ed. Anastasia, București, 2007.
9. *Idem*, *Istoria Bisericii creștine de la început până în zilele noastre*, vol. 4, ediție îngrijită și actualizată științific de pr. Daniel Benga, Ed. Anastasia, București, 2007.
10. **Bryer, Anthony and Cunningham, Mary**, *Mount Athos and Byzantine monasticism: papers from the Twenty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Ed. Variorum, Birmingham, March 1994.
11. **Daniel, Stiernon**, *Constantinople IV (869-870)*, Editions de l'Orante, Paris, 1967.
12. **Drăgoi, Eugen**, *Istoria creștinismului în date*, Ed. Episcopia Dunării de Jos, Galați, 2004.
13. **Dură, V. Nicolae**, *Le Régime de la synodalité selon la législation canonique conciliaire, oecuménique, du I er millénaire*, Bucarest, 1999.
14. **Eduardus, C. Lingenthal, Z.**, *Die Titulrubriken der Ecloga, der Eisagoge und des Prochiron. Estratto dagli Annali del Seminario giuridico dell'Università degli studi di Palermo (AUPA) Vol. LVIII*, G. Giappichelli Editore, 2015.
15. *Idem*, *Ecloga ad Prochiron mutata, Epanagoge aucta*, Ed. Jus Graeco-Romanum, Leipzig, vol. 4, 1852.
16. *Idem*, *Ecloga Leonis et Constantini, Epanagoge Basilii Leonis et Alexandri*, Ed. Jus Graeco-Romanum, Leipsiae, Sumtibus J. A. Barthii. 1852.

17. **Ferguson, D. Wagschal**, *The History of Byzantine and Eastern Canonical Collections 381-883*, Ed. Durham theses, Durham University, 2010.
18. **Fleury, Claude**, *Histoire Ecclésiastique*, vol. 11, Le Mercier Paris 1751.
19. **Floca N. Ion**, *Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note și comentarii*, ed. a III-a îmbunătățită, Ed. Arhiepiscopale, Sibiu, 2005.
20. Idem, *Drept Canonic Ortodox, legislație și administrație bisericească*, Ed. IBMBOR, Vol. I-II., București, 1990.
21. **Fonti, Ioanus**, *Disciplina antic générale*, vol. 1, partea a 2-a, Roma 1962.
22. **Glanell, V. Wolf**, *Die Kanonessammlung des Kardinals Deusdedit*, Paderborn, 1905.
23. **Grumel, V. Atanasios.**, *Les registres des Actes du Patriarcat de Constantinopol*, vol. I, Les Actes des Patriarches, FACS. II și III, Les Regestes de 715 à 1206. Ediția a doua, revizuită de J. Darrouzès (Paris, 1989), nr. 491-492.
24. Idem, *Les registres des Actes du Patriarcat de Constantinopol*, vol. II, Constantinopol, 1936.
25. **Hartmann, W. and Pennington, K.**, *The history of Byzantine and Eastern canon law to 1500*, The Catholic University of America Press, Washington, D. C., 2012.
26. **Hefele, C. Joseph**, *Histoire des Conciles d'après les documents originaux*, traduction française corrigée par H. Leclercq, Vol I, Paris, 1907.
27. Idem, *Histoire des Conciles d'après les documents originaux*, traduction française corrigée par H. Leclercq, Vol II, Paris, 1908.
28. Idem, *Histoire des Conciles d'après les documents originaux*, traduction française corrigée par H. Leclercq, Vol. III, Paris, 1909-1910.
29. Idem, *Histoire des Conciles d'après les documents originaux Nouvelle* traduction française corrigée par H. Leclercq, vol. IV, Letouzey et Ané, éditeurs 76, Rue des Saints-Pères, Paris, 1911.
30. **Ică, Jr. I. Ioan**, *Canonul Ortodoxiei, Canonul apostolic al primelor secole*, vol. 1. Ed. Deisis Stavro-poleos, Sibiu, 2008.
31. **Iustinianus I. Flavius Petrus Sabbatius**, *Corpus Juris Civilis, vol. III: Novellae*, editat de R. Schoell și W. Kroll, Berlin, Weidmanns, 1959.
32. Idem, *Instituțiile lui Iustinian*, trad. Vladimir Hanga și Mircea Dan Bob. Ed. Universul Juridic, București, 2008.
33. **Jean-remy, Palanque, Jean Chelini**, *Petite histoire des grands conciles*, Desclée de Brouwer, 1962.
34. **Joh, Thomas**, *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*, vol. 1, Washington D.C, 1987. Ortodoxe a Răsăritului, Ed. Nicora, București, 2014.
35. **Karanikolas, Panteleimon**, *Cartea secretă canonică a Bisericii Ortodoxe a Răsăritului*, Introducere, trad. Pr. Prof. univ. dr. Alexandru I. Stan, Ed. Nicora, București, 2014.
36. **Krivoșein, Vasilie**, *Biserica sobornicească: texte ecleziologice*, trad, rom, Nicolae Crețu, ed. Sofia, București 2004.
37. **Mariu, Theodorian**, *Dreptul Canonic Oriental cu adnotații și comentarii*, vol. I. Ed. Voința națională, București, 1905.
38. **Milaș, Nicodim**, *Canoanele Bisericii Ortodoxe însoțite de comentarii*, vol. I, partea I, rad. rom. de Uros Kovincici și Dr. Nicolae Popovici, ed. Tipografia Diecezană, Arad, 1930.
39. Idem, *Canonele Bisericii Ortodoxe însoțite de comentarii*, vol. II, Partea I, trad. Dr. Nicolae Popovici și Uroș Kovincici, Tipografia Diecezană, Arad 1934.
40. Idem, *Drept Bisericesc Oriental*, trad. Dim. I. Cornilescu și Vasile S. Radu, Ed. Gutenberg, Joseph Göbl, București, 1915.
41. Idem, *Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον*, Ἀθήναι, 1906.
42. **Papathomas, D. Grigorios.**, *Le Patriarcat oecumenique (y compris Mont Athos) dans L'Europe unie (nomocanonique)*, Athenes, 1998.
43. **Pericles-Pierre, Joannou**, *Discipline générale antique*, vol. 1, partea a 2-a, Roma 1962,
44. **Pitra, Joannes Baptista**, *Iuris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta, II*, Roma, 1864 – 1868.
45. **Raymond, Janin**, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin. Première partie. Le Siège de Constantinople et le Patriarcat oecuménique. Tome III. Les églises et les monastères*, par R. J., A. A., de l'Institut français d'études byzantines. Publié avec le concours du Centre National de la Recherche Scientifique. Paris, 195.
46. Idem, *Les Églises et les Monastères des Grands Centres Byzantins*, Paris, 1975.
47. **Sachelarie, Nicodim**, *Pravila Bisericească*, Ed. Parohia Valea Plopului, Jud. Prahova, 1999.
48. **Schminck, Andreas**, *Studien zu mittel-byzantinischen*, Rechtsbücher, Löwenklau Gesellschaft e.V. Frankfurt, 1986.
49. **Scylitzae, Ioannis**, *Synopsis historiarum*. Editio princeps. Recensuit Ioannis Thurn. Series: Corpus Fontium Historiae Byzantinae - Series Berolinensis, Vol. V., Berlin, 1978.
50. **Sibiescu Gh. Vasile**, *Împăratul Iustinian și ereziile*, Ed. Cugetarea, București, 1938.
51. **Stan, Liviu**, *Biserica și Dreptul Izvoarele Dreptului Canonic Ortodox*, Ed. Andreiana, Sibiu, 2012.
52. **Șaguna, Andreiu**, *Enchiridionu sau Carte manuale de canoane ale Uneia, Sfintei, Sobornicești, și Apostolice Biserici*, Tipografia arhiepiscopala, Sibiu, 1871.

53. **Şesan, V.**, *Curs de Drept Bisericesc Universal*, ed. a IV-a, Cernăuți, 1942.
54. **Teodot, Deusededi**, *Collectio canonum*, E. Codice Vaticano Edita, A Pio Martinucci, Venetiis, Ed. Typographia Aemiliana.
55. **Wendy, Katharine**, *The Archaeological Economy and Practice of an Egyptian late antique monastery: an archaeobotanical case study*, Doctor of Philosophy at the University of Leicester by McLaughlin Smith M.Sc. (Sheffield) School of Archaeological Studies University of Leicester.
56. **Zachariae., C.E.**, *Ο Πρόχειρος νόμος*, Ed. Heidelbergae, Gr&Lat, 1837.
57. **Zonaras, Joannis**, *In canones ss. Apostolorum et sacrorum conciliorum, tam oecumenicorum quam provincialium, commentarii*, Paris, 1618.
58. **Αιμίλιανός, Μοναχός Σιμωνοπετρίτης (Τσιπούρας, Στ., Ίωάννης)**, *Τα αυτοδέσποτα και ελεύθερα μοναστήρια σύμφωνα με τα βυζαντινά μοναστηριακά τυπικά*, Σύμβουλος Καθηγητής Θεόδωρος Ξ. Γιάγκου, Θεσσαλονίκης, Οκτώβριος, 2013.
59. **Ακανθόπουλος', Ι. Πρόδρομος**, *Κώδικα Ιερών Κανόνων και Εκκλησιαστικών Νόμων*, Δ, Έκδοση. ΒΑΝΙΑΣ, Θεσσαλονίκη, 2009.
60. **Ακριτίδης, Νίκος**, *Η εκκλησιαστική γεωγραφία του Οικουμενικού Πατριαρχείου από τον 9ο αιώνα μέχρι το 1453*, διδακτορική διατριβή: Θεσσαλονίκη, 2003.
61. **Βασίλειος Κ., Μάρκος, Δικηγόρος**, *Το νομικο καθεστώς των Πατριαρχικών και Σταυροπηγιακών Μονών, στην ελληνική επικράτεια*, Εκδ.Σάκκουλα,- Αθήνα, Θεσσαλονίκη.
62. **Βασίλειος, Σταυρίδης**, *Η Ζ' Οικουμενική Σύνοδος, Νίκαια (β')*, 787, *Η περί των Ίερών Εικόνων Έρις. Εικονομαχία*, Θεσσαλονίκη, 1987.
63. **Γεώργιος, Α. Πουλής**, *Νομοθετικά Κείμενα Έκκλησιαστικού Δικαίου*, Σχόλια-Βιβλιογραφία, Εκδ. Σακκουλα, Αθηνά-Θεσσαλονίκη, 2002.
64. **Κεφαλός, Άγιος Νεκτάριος**, *Αί Οικουμενικά Σύνοδοι τής τοῦ Χριστοῦ*, Εκδ. Μαρία Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη, 2014.
65. **Κοντοστεργίου Δ. Δέσποινα**, *Αι Οικουμενικά Σύνοδοι*, Εκδ. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη, 2007.
66. **Κούντουρα, Γ. Ελεωνόρα**, *„Ο Βυζαντινός κληρικός και ή κοινωνία τών «σκοτεινών αίωνων»"*, Έθνικò Ίδρυμα έρευνών, Ίνστιτούτο Βυζαντινών έρευνών, Μονογραφίες 3, Αθήνα 1996.
67. **Κράκος, Κ. Βασίλειος**, *Ο ρόλος του αυτοκράτορος στη συνοδική πράξη της Εκκλησίας κατά τον 5ο αιώ*, Εκδ.Σταμούλη,Θεσσαλονίκη, 2004.
68. *Idem*, *Το νομικό καθεστώς των Πατριαρχικών. Σταυροπηγιακών Μονών στην ελληνικής επικράτεια*, Εκδ. Σακκούλα, Αθήνα Θεσσαλονίκη, 2012.
69. **Μανάφης, Α. Κωνσταντίνος**, *Μοναστηριακά Τυπικά-Διαθήκαι*, Αθήναι 1970.
70. **Μενεβίσογλου., Παύλος**, *Ιστορική Εισαγωγήεις τους κανόνες της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Stockholm 1990, Tiparitā in Atena, Grecia.
71. **Μήλιας, Σπυρίδων**, *Τῶν ἱερῶν συνόδων νέα καὶ δαμιλεστάτη συλλογή*, τομ, 2, Βενετία, 1762.
72. **Μπούμης, Ι. Παναγιώτης**, *Κανονικό Δίκαιο*, Ed. Γρηγόρη, Αθήνα 2008.
73. **Πετρακάκος, Δ.**, *Οί μοναχικοί θεσμοί ἐν τῇ Ὁρθόδοξῳ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ*, Εκδ. Λειψία, 1907.
74. **Πέτροβιτς, Μ.**, *Ο Νομοκάνων εἰς δεκατέσσαρας τίτλους καὶ οἱ βυζαντινοὶ σχολιασταί*, Αθήνα, 1970.
75. **Πρόδρομος, Ι. Ακανθόπουλος**, *Κώδικας Ιερών Κανόνων και Εκκλησιαστικών Νόμων*, Εκδ. Αφοί Κυριακίδη (Β' εκδ.), Θεσσαλονίκη 1991.
76. **Ράλλη Μ. Κωνσταντίνου**, *Ποινικόν δίκαιον της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας*, Εκδ. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη, 1998.
77. **Ρωμανίδης, Σ. Ίωάννης**, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, τ. Α', Θεσσαλονίκη, 1983.
78. **Ράλλης, Γ. & Ποτλής, Μ.**, *Σύνταγμα των Θείων και Ιερών Κανόνων των τε Αγίων και πανευφήμων Αποστόλων, και των Ιερών και Οικουμενικών και τοπικών Συνόδων, και των κατά μέρος Αγίων Πατέρων*.τομ.Ι- VI, Αθήνα, 2001.
79. **Σάββας, Αγουρίδης**, *Μοναχισμός*, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1997.
80. **Τρωιάνος, Ν. Σπύρος**, *Οι Πηγές του Βυζαντινού Δικαίου*, τομ Β', Εκδ. Κομοτηνή, 1999.
81. **Φειδᾶ, Ίω. Βλάσιος**, *Εκκλησιαστική Ιστορία Β*, Από την Εικονομαχία μέχρι τη Μεταρρύθμιση, τόμ. Β', 2η, Αθήνα 1994.
82. *Idem*, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α', π' ρχς μέχρι τήν Εκονομαχία, Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα, 2002.
83. *Idem*, *Η πρώτη εν Ρωσία Εκκλησιαστική ιεραρχία και οι Ρωσικές πηγαί*, Αθήνα 1966.
84. *Idem*, *Ίεροί Κανόνες καί Καταστατική Νομοθεσία τής Ἐκκλησίας τής Ἑλλάδος*, Αθήναι, 1998.
85. **Φούγιας, Γ. Μεθοδίου**, *Η εκκλησιαστική αντιπαράθεση Ελλήνων και Λατίνων. Από της εποχής του Μεγάλου Φωτίου μέχρι της συνόδου της Φλωρεντίας 858-1439*, Εκδ. Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα, 1994